

Н. Я. ДЗЮБИШИНА **КОЛИ НАМ СМІШНО**

Справжньому письменникові підвладний світ переживань читача. Це пояснюється тим, що читач сприймає описувані в творі події та їх учасників як реальні. Силою художнього слова письменник примушує нас радіти та сумувати разом з одними героями і ненавидіти, зневажати інших. Та чи не найскладніше — викликати у читача усмішку. Усмішка означає удачу письменника при використанні гумористично-сатиричних прийомів. Таких прийомів досить багато на озброєнні майстрів красного письменства. З їх допомогою створюються різні гумористично-сатиричні ефекти (іронія, жарт, сарказм тощо). В одних випадках, власне, при відвертій авторській настанові на гумористично-сатиричний ефект, нам смішно, бо сміється сам автор та його герої. Це відкрита форма іронії, жарту, сарказму. Але описувані події можуть нас смішити і тоді, коли самі герої не сміються (автор же відверто не виявляє свого ставлення до зображуваного). Так виникає прихована форма всіх гумористично-сатиричних ефектів.

Ось, наприклад, уривок з роману О. Черногуза «Аристократ з Вапнярки»: «Славатій Мурченко належав до тих людей, які частіше обпікаються на молоці, ніж на нього дмуть, і навіть після цього не дмуть на холодну воду». Обігравши відоме прислів'я «Хто обпікся на молоці, на воду дме», автор відверто іронізує над недолугістю свого персонажа. Гумор і сатира в авторській мові свідчать про активну участь у дії самого оповідача, тому читач постійно відчуває гострооцінну авторську позицію. За задумом автора читач повинен разом з ним посміятись над вадами деяких персонажів твору, над негативними явищами життя. Мабуть, не варто говорити про особливі прийоми гумору чи сатири в авторській мові на відміну від прийомів такого роду у мові персонажів. Загалом вони спільні, хоча в авторській мові дещо активніше вживаються порівняння, причому, як правило, з елементом гіперболізації та парадоксу. Так, у тому самому романі знаходимо цілий каскад яскравих характеристик негативних персонажів через порівняння: «Вона [Мері] парувала, як тепловоз, що прибув на кінцеву зупинку крізь неймовірні замети»; «Сідалковського ця картина [бездіяльність друзів] дратувала, як тореодора флегматичний бик»; «Таксист зробив жест касира гонорарного відділу».

Іронічні авторські оцінки, звичайно, не завжди свідчать про негативне ставлення автора до зображуваного. Іронія може бути й доброзичливою, м'якою. Читач, вловивши позитивні нотки в описі подій та їх учасників, сприймає авторську усмішку вже як жартівливу іронію або й просто жарт. Ось приклад з повісті В. Яворівського «З висоти вересня»: «У малих городищах був день великого туману». Жартівлива іронія виникає завдяки виразу «день великого туману», утвореного за аналогією і під впливом поширених у пресі словосполучень на зразок «день (тиждень, місяць, рік) відкритих дверей (безпеки руху, захисту дитини)», а вираз «великий туман» перегукується з виразом «великий хліб». Пор. ще у Романі О. Гончара «Берег любові»: «— Що ж, коли так, то завтра й до діла, — мовив Ягнич на знак досягнутої угоди». *Узгодою* (терміном офіційно-ділового стилю, поширеним і у стилі масово-політичної інформації) письменник жартівливо називає звичайну згоду пенсіонера працювати на новому місці. Вирішальне значення для переведення розповіді про побутові факти у жартівливий план має те, що залучені мовні засоби пов'язані в усіх наведених прикладах з відображенням суспільно важливих явищ. Отже, автори творів ніби переоцінюють значимість описуваних подій. Ця невідповідність і викликає усмішку читача.

Своє почуття гумору письменник виявляє в творі не лише безпосередньо, тобто в авторській мові, а й наділяє цією властивістю своїх персонажів. Тоді іронія жарт чи сарказм включаються вже в мову персонажів. Блискучі зразки гумору такого роду знаходимо у відомій трилогії П. Загребельного, де розповідь ведеться від імені молодого робітника Дмитра Череди. Більшість його жартівливо-іронічних тирад ґрунтується на незвичному використанні типових елементів стилю масово політичної інформації. Ця незвичність полягає в розширенні сфери їх функціонування. Адже ми добре знаємо, що такі елементи

властиві мові преси, офіційних виступів, інформаційних випусків теле- і радіопередач. Тим часом у трилогії елементи стилю масово-політичної інформації трапляються, крім усього, в розмовно-побутовому спілкуванні головного героя, у внутрішніх монологів, що розкривають його інтимні переживання. Наприклад, намагаючись приховати від самого себе розгубленість від несподіваного доручення, герой звертається до себе у жартівливо-іронічній формі: «Ось маєте, Дмитре Черета, завтра ви повинні його [капіталіста з Англії] приймати і вести з ним бесіди в душі класової боротьби». В інших випадках герой пародію різного роду заклики, прагнучи внести розрядку напружені моменти сімейного побуту: «Хай живе інтелігенція сільська, уособлювана Рацпропом!», «Човновий приз завойовує інтелігенція сільська!». Разом з тим герой уміє кепкувати над недоречністю вживання елементів стилю масово-політичної інформації у діалогах, наприклад, у розмовах по телефону: «— Це ти здорово, — сказав я, — щодо вічного стояння на трудовій вахті — просто геніально».

Змальовуючи образ сучасного всебічно розвиненого робітника, письменник цілком переконує читача в тому, що людина такого культурного та інтелектуального рівня може залучати в свою мову елементи різних стилів з певною метою, зокрема для створення іронії, жарту.

Особливо яскраво свідчать про це приклади індивідуально-творчого використання персонажем таких засобів із арсеналу мови масово-політичної інформації, як метонімічні найменування. Так, дружня розмова з дівчиною іменується «великим діалогом між Сходом і Заходом», домашні суперечки — «сутічками місцевого значення», а традицію галантних кавалерів цілувати дамам руку герой пов'язує з мирними цілями — «застосовуємо в цілях мирних і благородних». Іноді гумористичні ефекти виникають завдяки незвичному лексичному наповненню синтаксичних конструкцій, часто вживаних у стилі мови масово-політичної інформації, пор.: «під знаком дружби» (з газет) і «Тиждень минув для мене під знаком каші»; «створено на базі підприємств» (з газет) і «Інші спорудили на базі балконів барвисті хатки», «в душі взаєморозуміння» (з газет) і «Я вирішив діяти в душі здорового нахабства».

Прихована форма гумористично-сатиричних ефектів виникає, на відміну від відкритих форм, переважно в мові героїв, коли авторська оцінка небажаних учинків або негативних рис характеру персонажа безпосередньо не виражається. Тим часом персонаж, саморозкриваючись у діалогах та монологів, мимовільно компрометує себе. Таке висміювання персонажа досягається насамперед за рахунок порушення ним норм мовної культури. Варто зазначити, що раніше такі порушення стосувалися переважно елементарної грамотності, тепер же це здебільшого стильові невірності. Так, приховану авторську іронію відчуваємо у випадках переоцінки героями побутових фактів, що виражається в залученні елементів стилю масово-політичної інформації в контексті їх розмовно-побутового мовлення. Наприклад, головний герой повісті В. Дрозда «Балада про Сластьона», вимагаючи громадського визнання змурованого ним звичайного льоху, вдається до газетних виразів на зразок «Урочистий мітинг з приводу великої події». Ще більш фонічно сприймається переінакшення цим героєм усталених виразів та синтаксичних конструкцій. Ось як категорично висловлюється він з приводу участі у самодіяльності: «Хто не співає — той проти колективу (пор. «хто не з нами — той проти нас»), і будемо робити оргвисновки»; або: «Хочу до тебе в науку — штурмувати вершини культури шляхом більярду» (пор.: «шляхом перевиконання норм»). Інший герой того ж твору В. Дрозда пристосовує піднесені слова до своєї міщанської психології: «Машини ще нема, але живу перспективою, планую «Ладу». А гараж такий, що і «Волга» стане, звиряємо день сьогоднішній з днем завтрашнім». Тут слід говорити вже про сарказм. Показово, що і сарказм, і іронія, і жарт виникають переважно не стільки через недбале ставлення персонажів до форми свого висловлення, а швидше навпаки — в результаті прагнення дібрати якомога гучніші і виразніші слова, що, на їх думку, мають свідчити про їх високу освіченість. Інша справа, що читач розуміє всю недоречність і марність таких спроб.

Самокомпрометація персонажа не завжди має різко негативне забарвлення. Письменник може смішити читача й жартівливим, доброзичливим ставленням до комічних рис героя. Так, у повісті В. Дрозда «Ірій» автор постійно підсміюється над прагненням одного з персонажів висловлюватися фразами з лексики дорослих, засвоєних, очевидно, з науково-популярної літератури: «Проте Славко великодушно визнавав, що мої фантазії допомагають йому проторювати стежки до нових фізичних законів». Ці слова, хоча й звучать трохи смішно в побутових розмовах підлітків, проте, з другого боку, свідчать про схвальну схильність сільського хлопчика до читання серйозної літератури.

Зрозуміти симпатії й антипатії автора твору, коли він явно їх не висловлює, значною мірою допомагає контекст. Роль його у створенні прихованих форм гумористично-сатиричних ефектів значно більша, ніж при відкритій формі. Нерідко саме завдяки відкритій іронії, жарту чи сарказму автора читачеві відкриваються приховані гумористично-сатиричні ефекти. Так, у романі П. Загребельного «Розгін» натрапляємо на приклад, коли на перший погляд доречна агітаційно-повчальна промова редактора перед молодшою колегою несподівано переривається авторським коментарем: «— Нас цікавить загальний розвиток сучасного вченого, його енциклопедизм, універсалізм... *Далі можна було не слухати, потихеньку підводиться й іти з кабінету під монотонне губіння редакторського голосу*». Тільки відчувши відкрити іронію автора, читач починає розуміти, що слова редактора — пусте фразерство, зразок псевдопубліцистики.

Отже, автор може відверто насміхатися з різних небажаних явищ нашого життя, але може й приховувати свою посмішку, тобто не давати відкритих оцінок зображуваному, сподіваючись на кмітливість читача, вірячи, що його освітній рівень і мовне чуття допоможуть зрозуміти авторську позицію. Обидва гумористично-сатиричні засоби тісно переплітаються у тканині художнього твору.